

Murteen ja murteentutkimuksen olemuksen jäljillä

LOTTA AARIKKA

Väitöksenalkajaisitelmä Turun yliopistossa 9. kesäkuuta 2023

”Murteita on olemassa, sen huomaa jokainen.”

Näin lausui suomen murteita tutkinut kielihistorioitsija Martti Rapola (1925: 69) astuessaan Turun yliopiston suomen ja sen sukukielten professorin virkaan syyskuun toisena päivänä vuonna 1924. Tänä – lähes täsmälleen sata vuotta myöhemmin – puolustaessani suomen kielen alan väitöskirjaani samaisessa yliopistossa kesäkuun yhdeksäntenä päivänä vuonna 2023, toistan ja allekirjoitan täysin Rapolan linjauksen: Murteita todella on, ja sen huomaa jokainen. Viimeisimmän vahvistuksen tälle toiseikalle sain, kun toukokuun puolivälin paikkeilla vietin iltaa ravintola Pikku Havannan pöydässä ja havainnoin, miten seurueeni toisilleen alkujaan vieraat ihmiset päättelivät toistensa puheesta, mistä kukakin on kotoisin. Murteet ovat elimellinen osa kielellistä todellisuuttamme ja osalle ihmisistä myös tapa ilmaista omaa identiteettiään ja juuriaan.

Väitöskirjassani *Murre ja sen tutkimus – Näkökulmia fennistisen murteentutkimuksen historiaan ja kieli-ideologioihin vuodesta 1871 vuoteen 2017* en kuitenkaan oikeastaan tutki murteita vaan sitä, miten murteita on tutkittu. Keskeisin kiinnostuksenkohteeni on prosessi, jota nimitän leikkisästi murteentutkimuksen kylmäketjuksi. Olen toisin sanoen tarkastellut vaiheita, joissa yksittäisen ihmisen puheesta muotoutuu tieteellistä tietoa kielestä eli murteista. Näkökulmia väitöstutkimuksessani on neljä. Olen työssäni tarkastellut ensinnä murreaineistoja ja aineistomenetelmiä, eli sitä, mitä tutkimuksissa tarkasteltavat murreaineistot ovat, miten niitä on kerätty ja käsitelty. Toisekseen olen selvittänyt, mitä nimityksiä murreaineistojen puhujista on käytetty, mitä heistä tutkimuksissa kerrotaan ja millä perustein heidät on valittu. Kolmanneksi olen perehtynyt murteeseen tutkimuskohteena ja käsitteenä: Mitä kielenilmiöitä on tutkittu murteita tutkittaessa? Miten kielenilmiöitä on nimetty ja arvotettu? Miten ja miksi murrerajoja on määritelty – entä miten murre kytkeytyy aikaan ja paikkaan? Neljäs ja viimeinen

tarkastelun näkökulmani liittyy murteentutkijaan toimijana. Olen analysoinut työsäni, mitkä motiivit murretutkijoita ohjaavat, millaisia sosiaalisia suhteita tutkijat ovat solmineet puhujien kanssa ja millaisia kytköksiä tutkijoilla on niihin alueisiin ja puhe-yhteisöihin, joiden murteita he tutkivat. Erityistä huomiota olen kiinnittänyt kielen-tutkijan ammattitaidon rakentumiseen sekä tutkijan kielitajun merkitykseen tutki-muksen prosessissa.

Edellä esitettyihin kysymyksiin olen etsinyt vastauksia tarkastelemalla 51:n suomen kielen alalla ilmestyneen väitöskirjan osia sekä kahdenkymmenen tutkijan haastatte-luja. Lisäaineistona olen hyödyntänyt yhtä täydentävää haastattelua, Martti Rapolan haastatteluja sekä kahta tallennetta luennoilta, joilla suomen kielen professorit Pertti Virtaranta ja Terho Itkonen antavat murreaineistonkeruun ohjeita kentälle jalkautu-ville opiskelijoille eli nuorille tutkijoille 1960- ja 1970-luvuilla.

Seuraavaksi käyn lävitse työni keskeisiä tutkimustuloksia. Koska tutkimus, jota tä-nään puolustan, on perin laaja, minun on tehtävä armotonta valintaa: esitän siis vain muutamia väitöskirjani keskeisiä tutkimustuloksia sekä avoimia kysymyksiä, jotka ovat askarruttaneet ja edelleen askarruttavat minua.

Tarkastelujaksomi alussa kentälle jalkautuneen murteentutkijan keskeisiä työ- ja tutkimusvälineitä ovat olleet omat korvat, kynä ja paperi. Tallennusteknologiasta tosin haaveiltiin jo 1800- ja 1900-lukujen taitteessa ja varhaisia tallennuksia tehtiin parlogra-filla ja fonografilla vahaliieriöille.

Murteentutkimuksen aineistonkeruun suurin ja kiistatta käänteentekevin muutos oli 1950- ja 1960-luvuilla magnetofonien eli kelanauhureiden käyttöönotto ja yleisty-minen. Tallennusteknologian muutos tarkoitti tutkimukselle monenlaista muutosta. Ensinnä tietysti ilmeisintä: tallennusteknologian avulla puhetta saatiin tallennettua. Toisekseen tallennusteknologian kehitys merkitsi aineiston – mutta myös tutkijoiden – luotettavuuden arvioinnin vallankumousta: tutkijoita ja murreaineistoa ei enää arvioitu siitä näkökulmasta, onko kentällä taivaltanut tutkija osannut ja onnistunut kir-jaamaan puhetta muistiin luotettavasti ja oikein. Oleellista on myös tuoda esiin, että teknologinen muutos ja siirtyminen muistiinpanojen tekemisestä puheen koneelliseen tallennukseen ei tapahtunut mitenkään käden käänteessä, vaan aineistoni perusteella kolmessa vuosikymmenessä: ensimmäiset äänitearkistojen kelanauhataallenteet on nauhoitettu 1950-luvulla, kun taas ensimmäinen tutkimistani väitöskirjoista, joka perustuu yksinomaan tallenteisiin muistiinpanojen sijaan, on ilmestynyt vuonna 1984.

Työni murteenpuhujia käsittelevässä analyysiluvussa 4 tarkastelen kahta puhujavalikoinnin strategiaa, jotka hahmottuivat tutkimusaineistostani: ensinnä *kieli-perustaista* ja toisekseen *taustamuuttujaperustaista* puhujavalikointia. Kieli-perustainen puhujavalikointi tarkoittaa sitä, että tutkijat ja murreaineistojen kerääjät ovat etsineet mahdollisimman hyvin murteensa säilyttäneitä, hyviä murteenpuhujia. Taustamuuttujaperustainen valikointi puolestaan tarkoittaa, että aineiston puhujat on valittu murteenpuhujiksi erilaisiin taustamuuttujiin, kuten esimerkiksi puhujan ikään, sukupuoleen ja koulutustaustaan nojautuen.

On kuitenkin painotettava kahta seikkaa. Ensinnä sitä, että puhujien valikoinnin stra-tegiat ovat analyysini mukaan limittäisiä: puhujien kieliperustaista valikointia on tehty myös etsimällä vanhoja ja kouluttamattomia puhujia. Toisekseen on tuotava ilmi, että

vaikka aineistossani kieliperustainen puhujavalikointi – siis ”hyvien murteenpuhujien” etsiminen – liitetään menneeseen aikaan, se ei tosiasiaa ole mennyttä. Puhujia valikoidaan yhä edelleen kieliaineistojen puhujiksi sen perusteella, miten ”hyvin” he pystyvät tutkijan näkemyksen mukaan tuottamaan jotain kielimuotoa (Aarikka 2023: 173–176).

Yhteistä sekä kieliperustaiselle että taustamuuttujaperustaiselle puhujavalikoinnille on se, että murteenpuhujiksi on valittu yksinomaan syntyperäisiä puhujia. Haastatteluaineistostani tosin käy ilmi, että syntyperäisyyden edellyttämistä kyseenalaistetaan, mikä ilmenee työni esimerkistä 177 (s. 186–187). On mielenkiintoinen kysymys, mitä syntyperäisyyden ajatellaan oikeastaan tarkoittavan yksilön kielenkäytön kannalta ja millaisesta kieli-ideologiasta syntyperäisyydestä puhuminen kielii. Me ihmiset synnymme todennäköisesti jonkinlaisen kielivalmiuden kanssa, mutta kieltä me opimme toisilta ihmisiltä, emme synnynnäisesti.

Työni pisimmässä ja yleiskielitieteellisimmässä luvussa 5 uppoudun murteen käsitteeseen sekä murrealueiden ja -rajojen määrittelyn logiikkaan. Käsitteelen luvussa sitä, mitä kielenilmiöitä tutkimissani väitöskirjoissa tutkitaan. Pyrin valottamaan tutkittavien kielenpiirteiden kaanonin muotoutumista eli sitä, mihin kielenpiirteisiin ja variantteihin tutkimuksessa keskitytään.

Kiinnostavaa on se, miten kielentutkijat perustelevat itselleen ja tutkimusyhteisölle, mitkä kielenilmiöt ja niiden edustustavat ovat murteen tutkimisen ja sen esittämisen kannalta *tyypillisiä*, *tärkeitä*, *odotuksenmukaisia* ja *leimallisia*. Nimeämisen ytimessä on murteen tutkimuksen luonne: tarkoitus on löytää, tutkia ja kuvata sellaisia ilmiöitä, jotka erottelevat eri kielimuotoja toisistaan. Lisäksi nimeämisen periaatteista heijastuu kielihistoriallinen näkökulma murteeseen: jos jollakin alueella käytössä on ”vanhastaan” ollut jokin variantti, sen ajatellaan kuuluvan murteeseen ja olevan siten odotuksenmukainen.

Olen naisin ja kenties kiinnostavin seikka kielenpiirteiden nimeämisessä ja arvottamisessa on kuitenkin mielestäni tutkijan kielitajun rooli: tutkija tulkitsee jotkin kielenilmiöt tärkeiksi kielentutkimuksen kannalta, mutta toisaalta myös määrittelee sitä, millaisia sosiaalisia merkityksiä variantteihin liitetään – toisin sanoen sitä, mitkä ilmiöt tekevät murteesta murteen ja tunnistettavan kielimuodon, joka eroaa muista murteista.

Kielenpiirteiden ja varianttien nimeämisellä *tyypillisiksi*, *tärkeiksi* ja *leimallisiksi* on merkitystä myös murrerajojen kannalta. Toisin sanoen, vain ne lingvistiset seikat, jotka tutkija katsoo keskeisiksi murteiden erottelun kannalta, toimivat lähtökohtana, kun tutkijat ovat pyrkineet asettelemaan murteita kartalle. Jotta murrealuejako voidaan katsoa tieteelliseksi esitykseksi suomen murteiden jakautumisesta, tulee aluejaon perustua aineistoon. Työssäni tuon esiin, että vain Lauri Kettusen (1930) Suomen murteet -teossarjan ja siinä esitetyn murrealuejaon suhde aineistoon on yksiselitteinen, selvä ja läpinäkyvä.

Pohdin työssäni myös paljon *synkronian* ja *diakronian* käsitteitä erityisesti murrealuejakojen kannalta. Kielen synkronia tarkoittaa samanhetkisyttä: synkroninen kielentutkimus tarkastelee siis yhden aikapisteen kielioloiksi käsitettyä kieltä. Diakronisuus puolestaan tarkoittaa historiallista vertailtavuutta: kieltä diakronisesti tutkiessaan tutkija tarkastelee kahden tai useamman eri aikapisteen kielioloiksi käsitettyä kieltä. Murrealueita ja -jakoja kuvatessa tutkijan on siis jotenkin otettava kantaa

aikaan. Tuleeko murrealuejakoja esitettäessä ottaa huomioon ensisijaisesti kielen historiallinen kehitys, vai kuvataanko murteita tästä hetkestä eli nykyisestä synkronisesta kielitilanteesta käsin?

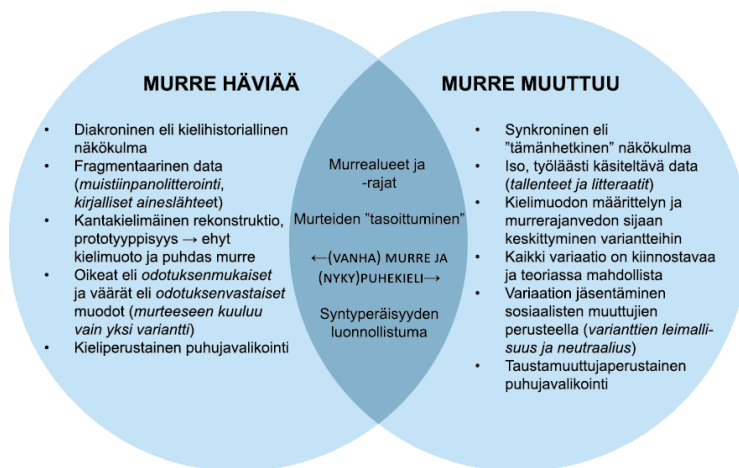
Aineistostani käy ilmi, että murrealueilla ja -rajoilla on yhä edelleen huomattava asema esimerkiksi opetuksessa siitä huolimatta, että murteen tutkimuksen koko historian ajan tutkijat ovat jakaneet käsityksen, että rajoja on hyvin vaikea vetää. Työssäni tarkastelen paitsi suomen murteista tehtyjä aluejakoja myös sitä, millaisia seurauksia murrealuejaoilla on kielenkäyttäjille. Koska murrealuejaot ovat yleistyksiä ja niiden määrittäminen edellyttää murteiden pelkistämistä prototyypeiksi, jakamisen tuoksinassa murteen tutkijat tuottavat käsityksiä murteiden ydin- ja reuna-alueista. Kysyn työssäni mielestäni perustellusti, ajatlemmeko me tutkijat todella, että ihmiset puhuvat väli- ja siirtymämurteita. Vilpitiön näkemykseni on, että ihmiset vain puhuvat, ja käsityksemme seka-, siirtymä- ja välimurteista ovat seurausta siitä, miten tutkijat käyttävät käsitteitä, eivät siitä, miten ihmiset puhuvat.

Kun kirjoitin kandidaatintutkielmaani keväällä 2011 synnyinkaupunkini Porin aluepuhekielestä, minua alkoi askarruttaa, miksi ylipäätään tieteenalallani käytetään termiä *aluepuhekieli*. Eikö *murre* ole *murretta* aina, jos tutkittava ilmiö – puhuttu kieli – on vaihdellut puhuja- ja tilannekohtaisesti ja siten muuttunut koko sen historian ajan? Mikä on se vuosi, jona Porin *murre* muuttuu uudeksi Porin *aluepuhekieleksi*?

Käytän tutkimuksessani termiä *puhekielen kronotooppi* niistä aineistostani erotuvista puhekieleen ja puhekielen tutkimukseen liittyvistä käsitteistä, jotka tuntuvat olevan kytköksissä paitsi paikkaan myös aikaan. (VANHA) MURRE alkaa kronotooppina muotoutua analyysini mukaan 1900-luvun alussa, oletettavasti äännehistoriallisen tutkimusperinteen kielihistoriallisen orientaation vuoksi. Puhekielen kronotooppi (NYKY)PUHEKIELI taas alkaa analyysini mukaan muotoutua 1970-luvun lopulla erityisesti *Nyky-suomalaisen puhekielen murros* -hankkeen motivoimana. Puhekielen kronotoopit, joita aineistossani ilmentävät esimerkiksi termit *vanha murre*, *nykymurre*, *aluepuhekieli*, *puhekieli*, *nykypuhekieli* ja *nykypuhesuomi*, paljastavat, mitkä yhteiskunnalliset muutokset tutkimuksen traditiossa ikään kuin julistetaan suuriksi murroskausiksi. Analyysini mukaan sellaisia tuntuvat olevan kaupungistumisen aika eli 1960- ja 1970-luvut sekä murrealueiden ja -rajojen määrittelyn yhteydessä myös myöhäiskantasuomalainen aika. Väitän, että tutkimuksessa päätetään jatkumomaista kielen vaihtelun ja muutoksen taivalta kappaleiksi – termeiksi ja ajanjaksoiksi, jotka ilmentävät ennemminkin kieleen, puhujiin, paikkaan ja aikaan liittyviä olettamuksia kuin kielessä tapahtunutta, empiirisesti todennettavaa muutosta.

Väitöskirjani asetelmasta 2 (s. 441, ks. kuviota 1) käy ilmi, miten väitöskirjassani ja tässä lektiössä käsittelemistäni seikoista muotoutuu analyysini mukaan kaksi murteen tutkimuksen kieli-ideologiaa. Kielihistoriallisesta näkökulmasta tarkasteltuna murteen voi ajatella häviävän, kun taas synkronisesta näkökulmasta eroja kiistatta edelleen on olemassa. Jos tarkastelu on kielihistoriallista, tutkijan tärkein tuki eli aineisto muuttuu sitä pirstaleisemmaksi, mitä kauemmas historiassa mennään, sillä puheen koneellinen tallennus on yleistynyt vasta 1950-luvulla. Murteita määritellessä voidaan joko pyrkiä esittämään murre yhtenäisenä, prototyyppisenä kielimuotona, johon variaation sijaan kuuluu vain yksi, tietty variantti, joka on odotuksen mukainen kaikissa mahdollisissa

ilmenemiskonteksteissa. Murteen muuttumisen kieli-ideologiassa huomio keskitetään puolestaan variaatioon ja eri varianttien ilmenemissuhteisiin, ja tuota variaatiota pyritään jäsentämään suhteessa sosiaalisiin muuttujiin. Tähän liittyen murteen muuttumisen kieli-ideologian ohjaamana puhujia valitaan kyseisten sosiaalisten taustamuuttujien, kuten iän, sukupuolen ja koulutustaustan perusteella, siinä missä murteen häviämisen kieli-ideologia ohjaa valikoimaan niin kutsuttuja hyviä murteenpuhujia.

Kuvio 1.
Kokoavasti kieli-ideologioista: MURRE HÄVIÄÄ ja MURRE MUUTTUU.

Kuten kieli-ideologiat ylipäätään, murteen häviämisen ja muuttumisen kieli-ideologiat eivät kytkeydy yksittäisiin tutkimuksiin ja yksittäisiin tutkijoihin, vaan materialisoituvat tutkimuksen diskursseissa eli siinä, mitä olen väitöskirjassani tutkinut: väitöskirjoissa ja tutkijahaastattelussa. Kieli-ideologiat eivät ole tarkkarajaisia vaan limittyvät, ja näkemykseni mukaan kaikkein kiinnostavimmat kysymykset jäävät niiden väliseen ristivetoon: murrealueet ja -rajat, puhe murteiden tasoittumisesta (mikä tasoittuu ja miksi), puhutun kielen kronotoopit (VANHA) MURRE ja (NYKY)PUHEKIELI sekä puhujien syntyperäisyyden luonnollistuma.

Olen tutkimustyössäni keskittänyt katseeni alani historiaan ja kieli-ideologioihin ja perustellut työni tavoitteita väittämällä, että tutkimushistoriallinen kieli-ideologioihin keskittyvä analyysi on tieteenalan itseymmärryksen ja kehityksen kannalta välttämätöntä. On tärkeää tuoda esiin, että kriittinen katse kohdistuu myös minuun tutkijana, ja tutkimustyöni on ollut myös oman itseymmärrykseni ja kehitykseni kannalta välttämätöntä.

Käsitellen työni luvussa 5.3.1 *Monimerkityksinen piirre* sitä, miten termiä *piirre* käytetään tutkimallani alalla kahdessa merkityksessä. Vaikka olen tarkistanut väitöskirjastani sanahaualla joka ainoan *piirre*-ilmauksen ilmenemiskontekstin, en ole valmis vannomaan käsi pyhällä kirjalla, että käytän termiä itsekään johdonmukaisesti – niin sosiaalistunut olen sen monimerkityksiseen käyttöön.

Vaikka työni murrealuejakoja käsittelevässä luvussa 5.4 keskeinen teesi on, että ei ole yhtä oikeaa tapaa määritellä murrealueita, tutkijahaastatteluihin lähdin sellaisella ajatuksella ja kysymysmuotoilulla, että tutkijat sitoutuvat vain yhteen, oikeaksi tai parhaaksi kokemaansa murrealuejakoon.

Pohdin työni luvussa 6.3 tutkijoiden kytköksiä siihen alueeseen ja puheyhteisöön, johon tutkimus kohdistuu ja esitän, että kytköksillä on merkitystä. Näkemykseni on, että jos tutkija tutkii niin sanotusti omaa murrettaan, hän hyödyntää myös kielitajuun ja käsityksiään kielenkäyttäjänä kyseisestä murteesta. Olen myös itse tehnyt kenttätöitä ja tutkimusta lähinnä omien kotinurkkieni murteiden parissa, ja tein viime viikolla ensimmäisen uuteen tutkimushankkeeseeni liittyvän haastattelun Pohjois-Karjalassa. Tunsin luissani ja ytimissäni asti, miten erilaiselta tutkimuksen tekeminen tuntuu, kun kohdekielimuoto on sellainen, että omasta kieli-intuitiosta ei ole murteen suhteen käytännöllisesti katsoen mitään hyötyä, paikassa, jonka puheyhteisössä erotun välittömästi, kun avaan suuni. Tässä siis vain muutamia seikkoja, joiden tapauksessa tunnistan, että reflektion ja tarkastelun kohde on tutkimusalani ohella myös oma toimintani ja omat käsitykseni tutkijana.

Nyt, kun tutkimukseni on julkaistu, en voi enää vaikuttaa siihen, miten sitä tulkitaan. Haluan kuitenkin käyttää tämän tilaisuuden julistaakseni, että kriittisestä otteestaan huolimatta tutkimukseni on serenadi, tai ehkä oikeammin Céline Dionin *My heart will go on* -kappaleen kaltainen mahtipontinen ja yllättävän pitkä power-balladi, joka on omistettu niille tutkimuksille ja tutkijoille, jotka ovat tulleet ennen minua. Selvää on, että minä en ole oikea henkilö arvioimaan tutkimukseni merkitystä. Tutkimukseni merkityksen – sen ansiot ja puutteet – arvioi tiedeyhteisö: nykyiset ja tulevat kollegani. Tuo arvioinnin prosessi alkaa tänään.

Lähteet

KETTUNEN, LAURI 1930: *Suomen murteet. II. Murrealueet*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

RAPOLA, MARTTI 1925: *Suomen murteiden keskinäisistä suhteista*. [Professori Martti Rapolan virkaanastujaisesitys, johon on liitetty ”selitteleviä alaviittoja, joita ei virkaanastujais-tilaisuudessa syyskuun 2. p. 1924 esitetty”.] Eripainos Turun Suomalaisen Yliopiston vuosikirjasta 1925. Turku.

Lotta Aarikka: *Murre ja sen tutkimus. Näkökulmia fennistisen murteentutkimuksen historiaan ja kieli-ideologioihin 1871–2017*. Annales Universitatis Turkuensis. Sarja B. Osa 626. Humaniora. Turku: Turun yliopisto 2023. Väitöskirja on luettavissa osoitteessa <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-9301-7>.

Kirjoittajan yhteystiedot: etunimi.sukunimi@uef.fi